

Prof. dr hab. Piotr Kołakowski

Słupsk, 15.02.24 r.

Instytut Historii

Uniwersytetu Pomorskiego

W Słupsku

RECENZJA ROZPRAWY DOKTORSKIEJ

mgr Tomasz Kroka pt. „*Działalność wywiadowcza majora Andrzeja Czaykowskiego (1949-1952) – studium przypadku komórki wywiadu emigracyjnego*”, napisanej pod kierunkiem prof. dr. hab. Tadeusza Wolszy w Instytucie Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk

Działalność polskiego wywiadu wojskowego niezmiennie wzbudzała i wzbudza zainteresowanie historyków. Efektem tych badań, mających przecież istotne znaczenie dla oceny polskiej polityki w zakresie bezpieczeństwa państwa, są liczne publikacje. Szczególnie w ostatnim czasie ukazało się wiele opracowań poświęconych funkcjonowaniu polskiego wywiadu w okresie międzywojennym oraz w czasie II wojny światowej, podczas której walczył przyczynił się do zwycięstwa nad hitlerowskimi Niemcami. O wiele mniejszą popularnością cieszą się badania poświęcone działalności organów wywiadowczych po 1945 r., podległych polskim władzom na obczyźnie. W zmienionej sytuacji politycznej nieuznawane przez dotychczasowych sojuszników dążyły do utrzymywania kontaktów oraz otrzymywania informacji naświetlających sytuację polityczną, wojskową, społeczno-ekonomiczną w kraju rządzonego przez komunistów i znajdującym się w sowieckiej strefie wpływów. Dlatego dobrze się stało, że mgr Tomasz Krok podjął się w pracy doktorskiej opracowania niezwykle ciekawego

i ważnego zagadnienia, jakim jest działalność sieci wywiadowczej mjr. Andrzeja Czaykowskiego „Gardy” na rzecz jednego z polskich ośrodków emigracyjnych w Wielkiej Brytanii, i wypełnił tym samym poważną lukę w rodzimej historiografii. Stworzona przez Czaykowskiego rezydentura, w działalność której zaangażowanych było wiele osób umiejscowionych także blisko ośrodków władzy, była niezwykle efektywna, bowiem dostarczała „londyńskiej centrali” licznych wartościowych informacji o PZPR, relacjach państwo-Kościół, nastrojach społecznych, przemyśle, transporcie, Wojsku Polskim (ludowym), a także o podziemiu antykomunistycznym. Należy też zwrócić uwagę, że sieć wywiadowcza Czaykowskiego należała do jednej z największych komórek wywiadu emigracyjnego rozbitych przez komunistyczny kontrwywiad. Tezy te dowodzą trafności, jak też zasadności wyboru tematu dysertacji doktorskiej. Pracę przeczytałem z dużym zainteresowaniem, tym bardziej, że książkę na temat działalności wywiadowczej mjr. Czaykowskiego oraz rozpracowania go przez komunistyczny kontrwywiad Polski planował napisać nieżyjący już – niestety – wybitny znawca polskich służb informacyjnych prof. Andrzej Pepłoński, z którym wielokrotnie na ten temat rozmawiałem.

Dysertacja składa się z dziewięciu rozdziałów podzielonych na podrozdziały, wstępu, zakończenia, wykazu skrótów i bibliografii. Pierwszy rozdział ma w zamierzeniu Doktoranta charakter wprowadzający, w którym kompetentnie i ciekawie przedstawił zagadnienie teozofii i historię Towarzystwa Teozoficznego, w tym również dzieje jego polskiej filii. W drugim rozdziale Autor omówił organizację i działalność polskiego wywiadu emigracyjnego na terenie Polski Ludowej. Trzeci rozdział poświęcony został sylwetce mjr. Czykowskiego. Doktorant przedstawił w nim jego karierę wojskową w II Rzeczypospolitej, losy w czasie wojny ze szczególnym uwzględnieniem szkolenia wojskowego, które przeszedł jako cichociemny, a także służbę w szeregach Armii Krajowej oraz działalność powojenną. W rozdziałach czwartym,

piątym i szóstym przedstawiono szczegółowo działalność wywiadowczą siatki mjr. Czaykowskiego. Z kolei w rozdziale siódmym Doktorant omówił treść fragmentów dwóch raportów przesłanych przez mjr. Czaykowskiego do Londynu oraz ocenę materiałów wywiadowczych, jakie nadsyłał z kraju. Rozdział ósmy poświęcony został rozpracowaniu sieci Czaykowskiego przez komunistyczny kontrwywiad oraz aresztowaniom osób z nim współpracujących. Ostatni, dziewiąty rozdział to opis śledztwa i procesu sądowego, w którym zapadły surowe wyroki.

Konstrukcja pracy budzi jednak pewne wątpliwości. Moim zdaniem pierwszy rozdział należałoby poświęcić organizacji, zadaniom i funkcjonowaniu emigracyjnego wywiadu oraz warunkom pracy wywiadowczej w Polsce Ludowej, a także strukturze organizacyjnej, obsadzie personalnej, metodom działania kontrwywiadu komunistycznego. Autor powinien dokładniej wyjaśnić, dlaczego polskim służbom informacyjnym, jak też współpracującym z nimi wywiadam Stanów Zjednoczonych Ameryki, Wielkiej Brytanii i Francji tak trudno było uzyskiwać wiadomości o sytuacji w Polsce Ludowej. Informacje zawarte w pierwszym rozdziale dysertacji mgr. Kroka są oczywiście ważne, bowiem mjr Czaykowski oparł swoją pracę wywiadowczą przede wszystkim na członkach Polskiego Towarzystwa Teozoficznego zaangażowanych w czasie II wojny światowej w działalność konspiracyjną, lecz w moim przekonaniu powinny one znaleźć się w rozdziale poświęconym już jego misji wywiadowczej w Polsce - nie tylko w tekście zasadniczym, ale również w przypisach. W mojej ocenie pierwszy rozdział jest też zbyt obszerny w stosunku do pozostałych partii pracy, bowiem liczy aż 77 stron, gdy drugi zaledwie 25, trzeci 36, czwarty 52, piąty 58, szósty 37, siódmy 50, ósmy 27 i dziewiąty 42. Pewien niedosyt pozostawia również wstęp. Ponieważ jest to praca na stopień naukowy, wyraźnie powinien być w nim określony cel pracy oraz postawione pytania badawcze - zarówno te ogólne, jak i szczegółowe.

Autor oparł swoją rozprawę na solidnej bazie źródłowej. Przeprowadził kwerendę w 9 archiwach polskich w kraju i zagranicą, w tym ostatnim przypadku w Londynie (Archiwum Instytutu Polskiego im. gen. Sikorskiego i Studium Polski Podziemnej). Podstawowe materiały do podjętego tematu zgromadził w wyniku badań prowadzonych w Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie, wykorzystując dokumenty z zespołów Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego i Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Z całą pewnością cenne uzupełnienie stanowiły akta personalne oficerów Wojska Polskiego, w tym ludowego, przechowywane w Centralnym Archiwum Wojskowym - Wojskowego Biura Historycznego w Warszawie-Rembertowie. Kwerendę w tym archiwum można byłoby jednak uzupełnić jeszcze o zespół Oddziału VI Sztabu Naczelnego Wodza – ważny z punktu widzenia podjętej tematyki. Są to dokumenty, jakie przekazał wywiadowi Polski Ludowej m.in. ppłk Marian Utnik, który od 1944 r. do likwidacji był szefem tego oddziału i powrócił do kraju. Na temat organizacji i działalności polskiego wywiadu po 1945 r. zapewne wiele ciekawych informacji wniosłaby szersza kwerenda dokumentów płk. Wincentego Bąkiewicza przechowywanych w Instytucie Polskim i Muzeum im. gen. Władysława Sikorskiego w Londynie. Na dostrzeżenie zasługuje fakt, iż Doktorant podjął próbę odnalezienia materiałów związanych z działalnością mjr. Czaykowskiego w archiwach brytyjskich. Jednak kwerenda nie przyniosła spodziewanych rezultatów.

Archiwalia wzbogacił Autor źródłami drukowanymi, aktami prawnymi, wspomnieniami i dziennikami, a także relacjami. Zebrana też została obszerna literatura przedmiotu. Jednak i tutaj można byłoby dodać kilka wartościowych publikacji, jak np.: J.A. Radomski, *Demobilizacja Polskich Sił Zbrojnych w latach 1945-1951*, Kraków 2009; *Zapomniani polscy spadochroniarze. Operacja „Dunstable” i „Eagle” w Niemczech*, oprac. W. Grabowski, w: *Materiały Dokumenty, archiwalia, studia*, zeszyt 16 Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen.

Sikorskiego, Londyn 2011; K. Paduszek, „Dwójkarska” przeszłość Stanisława Zaćwilichowskiego, „Niepodległość i Pamięć” 2007, nr 25; G. Łukomski, *Szara eminencja polskiego wywiadu wojskowego. Pułkownik dyplomowany Stefan Mayer (1895-1981)*, Łomianki 2020; *Polsko-brytyjska współpraca wywiadowcza podczas II wojny światowej. T. I Ustalenia Polsko-Brytyjskiej Komisji Historycznej*, praca zbiorowa pod red. T. Dubickiego, D. Nałęcz, T. Stirling, Warszawa 2004; *W tajnej służbie. Wykłady płk. dypl. Stefana Mayera o polskim wywiadzie wojskowym w okresie 1918-1945*, oprac. P. Kołakowski, Słupsk 2020; P. Kołakowski, *Współpraca polskiego wywiadu wojskowego z Secret Intelligence Service w drugiej połowie lat trzydziestych XX w.*, „Dzieje Najnowsze” 2017, nr 2; M. Polak, *Struktura organizacyjna Oddziału II (Informacyjnego) Armii Polskiej na Wschodzie i 2. Korpusu gen. Władysława Andersa 1942-1946*, w: *Kontrwywiad II RP (1914) 1918-1945 (1948)*, T. II, pod red. Z. Nawrockiego, Warszawa 2014; *Władze RP na obczyźnie podczas II wojny światowej*, pod red. Z. Błażyńskiego, Londyn 1994; A. Gell, *Zagłada Drugiej Rzeczypospolitej 1945-1947*, Warszawa 1998, S. Cenckiewicz, *Długie ramię Moskwy. Wywiad wojskowy Polski Ludowej 1943-1991 (wprowadzenie do syntezy)*, Poznań 2011; A. Paczkowski, *Aparat bezpieczeństwa w walce z podziemiem w Polsce w latach 1944-1956. Struktury organizacyjne i kierunki działań*, w: *Aparat represji a opór społeczeństwa wobec systemu komunistycznego w Polsce i na Litwie w latach 1944-1956*, red. P. Niwiński, Warszawa 2005; P. Semków, *Informacja Marynarki Wojennej w latach 1945-1957*, Warszawa 2006; Z.S. Siemaszko, *Działalność generała Tatara (1943-1949)*, Londyn 1999.

Część dotycząca powstania, organizacji i działalności polskiego wywiadu wojskowego w czasie II wojny światowej, mająca charakter wprowadzający w zagadnienia dotyczące służb specjalnych, została ujęta w sposób bardzo syntetyczny - Autor poświęcił jej zaledwie 4 i pół strony. A przecież, jak stwierdził Doktorant, „Polska posiadała jedną z najlepszych służb wywiadowczych”, więc

warto byłoby szerzej przedstawić to zagadnienie. Polski wywiad wojskowy miał, o czym wspomniano już w recenzji, ogromny wkład w pokonanie hitlerowskich Niemiec, przekazując zachodnim sojusznikom wiele niezwykle wartościowych informacji o kluczowym wręcz znaczeniu. Wpłynęło to na kooperację powojenną ośrodków polskiego wywiadu emigracyjnego oraz poszczególnych oficerów ze służbami informacyjnymi Stanów Zjednoczonych Ameryki oraz Wielkiej Brytanii. W pracy więcej miejsca należałoby poświęcić nie tylko genezie polskiego wywiadu, ale też jego organizacji (centrali i aparatu terenowego), sprawom personalnym, zadaniom i efektom pracy, wykorzystując dostępną literaturę przedmiotu. Należy zauważyć, że polski wywiad po „wrześniowej klęsce”, powstał nie na zrębach Oddziału II Sztabu Generalnego WP (s. 91), lecz Sztabu Głównego WP. Taka nazwa obowiązywała od grudnia 1928 r. Błąd ten Doktorant powtarza również na stronach 173, 225, 273 i 362. Warto doprecyzować podaną informację, iż początkowo kierownictwo nad oficerami Oddziału II sprawował płk dypl. Marian Smoleński, który był przecież od 1 lutego 1939 r. szefem „dwójki”, zastępując na tym stanowisku zasłużonego szefa wywiadu płk. dypl. Tadeusza Pełczyńskiego, odwołanego głównie z powodu sprawy mjr. Jerzego Sosnowskiego. Trudno też zgodzić się ze stwierdzeniem, że na czele Secret Intelligence Service w 1940 r. stał płk Beumont Nesbitt, bowiem od 1939 do 1952 r. SIS kierował dobrze znany oficerom polskiego wywiadu płk Stewart Menzies. Autor, pisząc o współpracy polsko-brytyjskiej przed wybuchem wojny w 1939 r., wspominał o przekazaniu Oddziałowi II SGWP przez SIS informacji na temat sił zbrojnych Czechosłowacji, ale - niestety - nie napisał, że był to ekwiwalent za cenne dane na temat Armii Czerwonej uzyskane przez polską „dwójkę”. Wymiana informacji pomiędzy centralami wywiadów obu państw – czego również zabrakło w pracy - dotyczyła poza ZSRS głównie III Rzeszy. Do zacieśnienia kontaktów wywiadowczych niewątpliwie przyczyniły się w kwietniu 1939 r. wzajemne polsko-brytyjskie gwarancje bezpieczeństwa. Pewien niedosyt pozostawia również część dysertacji poświęcona powojennej działalności

polskiego wywiadu na obczyźnie, którą należałoby rozszerzyć o dodatkowe informacje na temat funkcjonowania jego struktur, kadr, zadań, szkolenia agentury (np. do przełomu 1946/1947 r. istniała w Wielkiej Brytanii szkoła wywiadu, której komendantem był płk dypl. Stefan Mayer), organizacji aparatu terenowego, infiltracji przez służby informacyjne Polski Ludowej.

Zdecydowanie najmocniejszą stroną pracy są rozdziały poświęcone samej misji mjr. Czaykowskiego w Polsce, rozpracowaniu siatki przez kontrwywiad cywilny (Departament I) Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego (działalność agenta „Roberta” współpracującego również z wywiadem emigracyjnym), przebiegu śledztwa i procesu sądowego. Dobrze zostały odtworzone sprawy „techniczne” związane z działalnością wywiadowczą „Gardy” jak sposoby utrzymywania łączności, przekazywania pieniędzy i informacji, werbowania informatorów, a także metody działania służb komunistycznej Polski zmierzające do penetracji emigracyjnych ośrodków wywiadu. Doktorant – co należy podkreślić – krytycznie odnosi się do jednostronnych źródeł aparatu bezpieczeństwa wytworzonych niejednokrotnie w wyniku użycia przemocy lub stosowania silnej presji psychicznej, próbując konfrontować je z kolejnymi materiałami, dzięki czemu mógł ustalić rzeczywisty przebieg zdarzeń. Dotarł do bardzo ciekawych dokumentów „agentury celnej” – współwięźniów, którzy przekazywali śledczym informacje na temat wypowiedzi i zachowania mjr. Czaykowskiego oraz innych osób aresztowanych w związku z prowadzoną przez niego działalnością wywiadowczą. Informacje uzyskane podczas swobodnych rozmów pozwalały m.in. na zweryfikowanie i uzupełnienie protokołów przesłuchań oraz podjęcie w śledztwie nowych wątków.

W tej części pracy Doktorant popełnił jednak kilka podstawowych błędów. Należy zwrócić uwagę, że do podpisania kapitulacji powstania warszawskiego doszło nie 3 października, co wynikałoby z tekstu (s. 156), a 2 października 1944 r. w Ożarowie. Ekspozytura nr 2 Oddziału II Sztabu Głównego WP, której

głównym zadaniem było prowadzenie działalności dywersyjnej i sabotażowej, nie działała pod nazwą „Komitetu Siedmiu” (s. 273). Była to utworzona w 1935 r. organizacja, a dokładniej organ mający koordynować prace dywersyjne w Czechosłowacji, jakie podjęte zostały przez Ekspozyturę nr 2 na zlecenie Ministerstwa Spraw Zagranicznych. Dowództwo Okręgu Korpusu nr III nie mieściło się: „Wilno i Brześć” tylko w Grodnie. Na stronie 170 zabrakło doprecyzowania, że mjr dypl. Wincenty Bąkiewicz, zasłużony oficer polskiego wywiadu wojskowego, był zastępcą, a następnie szefem Oddziału II Polskich Sił Zbrojnych, ale w ZSRS, jak też szefem Oddziału Informacyjnego Sztabu 2 Korpusu (s. 170). W Ostrowie Wielkopolskim nie znajdowała się delegatura, tylko Posterunek Oficerski Ekspozytury nr 4 w Katowicach, będący jednym z jej organów pracy (s. 363).

W całej dysertacji uderza oszczędność komentarzy Autora oraz brak wniosków i spostrzeżeń podsumowujących poszczególne rozdziały. Można by w nich mocniej uwypuklić czynniki determinujące misję wywiadowczą mjr. Czaykowskiego, błędy popełnione przez niego, jak również przez ośrodki wywiadu emigracyjnego w trakcie jej wykonywania. Tych braków nie rekompensuje zakończenie, w którym mgr Krok porusza co prawda niektóre z tych kwestii, ale na bardzo ogólnikowo.

Atutem rozprawy jest dobry język, jakim została napisana, ale miejscami zawiodła korekta. Zasygnalizuję jedynie niektóre potknięcia, nie mające de facto większego wpływu na walory poznawcze recenzowanej pracy:

- (s. 96) dywizji zamiast dywizji
- (s. 209) kalkę sympatryczną, powinno być kalkę sympatyczną
- (s. 221) Anycz, poprawnie Andrycz
- (s. 141) Józef Marian Smoleński, innym razem Marian Józef Smoleński
- (w różnych miejscach) gestapo i Gestapo
- (s. 371) milicji obywatelskiej zamiast Milicji Obywatelskiej

- (s. 364) wydział wywiadowczy, powinno być Wydział Wywiadowczy
- (s. 148) wydziale operacyjnym, Wydziale Operacyjnym
- (s. 371) po poznał zamiast poznał
- (s.480) oddział II sztabu naczelnego wodza, powinno być Oddział II Sztabu Naczelnego Wodza
- (s. 171) „Po przyjeździe do Austrii o odstawieniu Dziewońskiej do Innsbrucku”
- (s. 185) „Po powstaniu warszawskim przeniosła się do Krakowa i pracowała do w bibliotece”

Pragnę podkreślić, iż niezależnie od przedstawionych uwag, z których część ma charakter polemiczny, rozprawa doktorska mgr. Kroka znacznie wzbogaca historiografię poruszającą zagadnienia związane z funkcjonowaniem polskiego wywiadu po 1945 r. Zaslugą Doktoranta jest podjęcie ważnego i skomplikowanego tematu, jakim było prowadzenie przez ośrodki wywiadu emigracyjnego działalności wywiadowczej w rządzonej przez komunistów Polsce.

Mimo zaprezentowanych uwag i sugestii stwierdzam, że dysertacja spełnia wymogi stawiane pracom doktorskim w ustawie o stopniach naukowych i tytule naukowym. Wnoszę zatem o dopuszczenie mgr. Tomasza Kroka do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Piotr Kotkowski